

ՌԵՆԱ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ ԱրդՀ հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ*

Բանալի բառեր: Բառապաշար, բառակազմական կաղապար, լեզվի ինքնակատարելագործում, բարբառային ձևույթ, բառակազմական բարբառայնություն, համադրական բարդություն, հոդակապավոր, անհոդակապ, գրականացում, գեղարվեստական գրականություն, բներանգ:

Բառային կազմի հարստացումը կատարվում է ներքին և արտաքին միջոցների հաշվին ու համապատասխանաբար պայմանավորված է ներլեզվական և արտալեզվական գործոններով: Բնականաբար, լեզուն հարուստ ու կենսունակ է և կատարելագործվում է առավելապես այն դեպքում, երբ գործառնապես ակտիվ է բառապաշարի զարգացման ներլեզվական գործոնը, այսինքն՝ լեզվի բառակազմական կաղապարները կենսունակ են: Այդ կենսունակությունը նպաստում է լեզվի ինքնակատարելագործման հնարավորությունների զարգացմանը:

Հայերենում, անշուշտ, նաև բարբառներում բառակազմական կաղապարները շատ կենսունակ են և ունեն գործառնական մեծ ակտիվություն:

Բարբառին հատուկ բառակազմական կաղապարով և բարբառային ձևույթներով կազմված բաղադրյալ բառերը բառակազմական բարբառայնություններ են, որոնք մի շարք կողմերով արտացոլում են բարբառի կյանքն ու նրա կրած տեղաշարժերը, որովհետև բարդություններն «իբրև ինքնուրույն ու անկախ իմաստային միավորներ՝ սերտորեն ու անմիջականորեն առնչվում, կապվում են լեզվի քերականական կառուցվածքի, մասնավորապես՝ սովորական շարահյուսական կապակցությունների հետ և ծագելով դրանից՝ բարդ ու բազմազան հարաբերություն են արտահայտում» [6-3]:

*Հոդվածն ընդունվել է 10.03.2017:

Հոդվածը տպագրության է ներառվել Ստեփանակերտի Գրիգոր Նարեկացի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնը:

Արցախի գրողները, օգտվելով ժողովրդական լեզվի ու բարբառների հարուստ բառազանձից, իրենց ստեղծագործություններում օգտագործել են բազմաթիվ բարբառային բարդություններ: Նրանց ստեղծագործություններում ուշագրավ է համադրական բարդությունների իմաստագործառությունը: Անշուշտ, դրանք իրենց թվականով զիջում են հարադրական բարդություններին, բայց և խնդրո առարկա ստեղծագործություններում հաճախադեպ են և իմաստային կշռով էլ նշանավորվում են: Համադրական բարդությունների ընդհանուր հայերենյան բոլոր կաղապարներն առկա են բարբառում: Հատկանշելի է, որ այդ միավորների մի մասը գրական տարբերակում կայունանալու միտում ունի, և այսօրինակ գործառությունները նպաստում են նրանց՝ բարբառայնության իրենց տարածքի ձեռքմանն ու գրական տարբերակում լիարժեքորեն գոյություն ունենալուն: Կարծում ենք՝ գրականանալու և գրական լեզվում կայունանալու հեռանկար ունեն հետևյալ համադրական բարդությունները՝ **նագուտուզ, ծակուծուկ, ազգուտակ, բրդաձանձ, թամբախուրջին, դխկդխկացնել, շոռուցավ, չեմուչում, քռքռալ, հռհռալ, չախկաչուխկ, շենամեջ** և այլն: Այդ մտածումի հիմնավորումը նրանց հաճախական կիրառությունն է և բարբառային ընդհանրական նկարագիրը: Ինչպես՝

Սա կնկա նագուտուզ է,-մտածեց Վանյանը [10-278]: Նիկոլը հիմա էլ իտալական կինոյից փախցրած խոսքը դերասանի հանգով ասաց ու հռհռալ՝ դաժան ու անհոգի [7-23]: Փողոցից փողոց ման է գալիս, որ տների ծակուծուկերում մկնդեղ դնի [3-238]: Իսկ դու պատկերացրու՝ կեսգիշեր, ամայի փողոց, թիթեյա բանկանների չախկաչուխկ [7-19]: Չոռուցավ քեզ, զռռոցդ մի՛ դիր, հիմա որ վեր եմ կացել, է՛ [3- 293]: Գնա՛, Գևորգ, գնա,- իր չափարի ետևից քռքռալ ջաղացականը,- մնաս ի՞նչ անես [4-99]: Քաղաքում ուրիշ աղջիկ չգտա՞ր, որ էդ բրդաձանձի հետ պսակվեցիր [10-313]: Ռուբենը մանգաղով կտրել է ականջը, քոռուփոշման վերադարձել գյուղ [10-218]: Չեր ազգուտակումը կարգին մարդ չկա,- պայթում է Մեխակը [3- 371]: Քարշ տալ չէր կարող, ոտքերը դխկդխկացնեին պիտի [7- 1]: Մեխակը այլևս դուրս չի գալիս շենամեջ [3- 395]:

Մի շարք բարբառային բարդություններ գրական լեզու են մտնում որպես հատուկ անուն: Ինչպես՝ Արտեմը որոշեց հիվանդանոցից դուրս գալուն պես քայլել դեպի Շրջաշրջանի քերծը [2-435]:

Այդպիսիք են նաև նաև տափ (գետին) արմատով ձևավորված հետևյալ հատուկ անունները՝ Արջատափ, Արծվատափ, Մոշա-

տափ, Տանձատափ և այլն (տափ-գրբ. տափարակ, հարթ տարածություն): Օրինակ՝ Տանձատափի իրենց բոստանում աշխատելու ժամանակ, երբ ճաշակել էր կեսօրահացը՝ մածոնով բրդուշ, պառկել էր ծառի ստվերում [2-458]: Արտը կծղել է, քիստը ուտում է: Մոշատափում օգոստոսին հունձ ո՞վ է տեսել [4- 47]: Վաղ լուսաբացին Արամը էշը քշում է հեռու Արջատափ՝ հուլիսի արևի տակ խոտ հարելու ցաքուտներից [4-101]: Արծվատափի մեծ արտի հնձին Ասքանազն արդեն բաժանված էր օղակավար Հեղուշից [4-10]:

Մեծաթիվ են այն համադրական բարդությունները, որոնց բարբառային բնույթն ավելի ընդգծված է, և, մեր կարծիքով, գրականա-նալու հավանականությունը նվազ է.

հավուճիվ (ընտանի թռչուններ), **թռութաց** (անձրևային, խոնավ), **թահրութուհրը** (կերպ, ձև), **հակնուհուկը** (որևէ գործի սկիզբը և վերջը), **պլթալթալ** (եռալ), **լկլկալ** (1. թույլ կամ խախտու լինելուց շարժվել 2. հեկեկալ, լացել, 3. առատությունից վխտալ), **ցլնքնցլնքոտել** (պղպջակները վեր-վեր թռչել), **օխնահաց** (ննջեցյալի մահվան յոթերորդ օրը նրա հիշատակին կազմակերպված հացկերույթը), **քռուվոշման** (զղջացած), **շախկաշրղխկ, լոբախաշու** (կերակրատեսակ՝ լոբիով), **մռամոշ** (1. մոշենու տեսակ, որի պտուղներն ավելի խոշոր են և կարծես պատված են մառով՝ մշուշով, 2. փխբ. ած. նուրբ, փափուկ) և այլն:

Օրինակ՝ Աղավնին էլ հազիվ է երեխաների հետ հավուճիվի հոգսը քաշում [3-172]: Այ՝ ժողովուրդ,- ասում է,- թահրութուհրին են մտիկ տալիս՝ մաքուր միլիցիոներ [10-196]: Բայց մինչև հակնուհուկը, Մեխակը ուզեց [3-173]: Գժված Մակիչը շուռ է գալիս ու լկլկում, ու լեզուն է կապ ընկնում [4-189]: Գիշերը երկինքը պարզվում է, աստղերը ցլնքնցլնքոտում են, իսկ ցերեկը մռայլվում, մթնում է [3-372]: Վանյանը քանի որ տաքացել էր, պլթալթաց ու եռաց [10-314]: Կանանց շախկաշրղխկ հնչող ծիծաղի վերջում նորից պատմողի ձայնն է [2-130]: Նրա համար խնդիր լուծելը՝ ոնց որ ինձ համար մի աման լոբախաշու ուտելը [3-163]: Եթե պետք ես՝ Վանեսյանը դառնում է մռամոշ, ոնց որ հորդ սիրեկանից ծնված քո հարազատ եղբայրը [3-400]: Օխնահացից առաջ մի փոքրիկ թափոր գնաց գերեզմանոց [2-82]:

Բարբառի իսկական մի շարք բարդություններ, ունենալով ընդհանուր հայերենյան կառուցատիպերը, իմաստային պլանով չեն համարժեքվում գրական հայերենի նույնանուն եզրերին: Դրանց գրական հայերեն համարժեքները կամ արմատական բառեր են՝

մեղրաճանճ (մեղու), կամ բառակապակցությամբ են արտահայտվում՝ **խոզամերուն** (մայր խոզ), **լոբախաշու** (լոբով կերակուր) և այլն:

1. Նոր ծննդաբերած խոզամերունի խոճկորներից հինգին վատ խնամքի պատճառով սպանել է [2-474]:

2. Ո՞ր ծաղիկն է, որ առանց մեղրաճանճի է մնում [1- 360]:

Բնականաբար, առկա են իսկական բարդությունների այնպիսի կառույցներ, որոնց բաղադրիչները ծագումնաբանորեն տարբեր են: Այդպիսիք են՝ **խազալաթափ** – տերևաթափ (*խազալ-թրք. kazel-waznանը* թափված և ծառերի տակ հավաքված տերևներ, թափել-գրք. թափել), **շալվարախառն** (*շալվար-թրք. şalvar-տաբատ, խառն-գրք. խառն*), **մարդաբոյ** – մարդու հասակի չափ (*մարդ-գրք. մարդ, բոյ-թրք. boy-հասակի բարձրություն, երկարություն*), **բազմավարիանտ** – շատ տարբերակներ ունեցող (*բազում-շատ, վարիանտ-ռուս. вариант-տարբերակ*), **դանամեր** – նոր ծագ ունեցած կով (*դանա-թրք. dana-կովի ծագ, հորթ, մեր-գրք. մայր, հ.ե. mater-ծնող կին՝ իր զավակների համար*), **գյուլլախորով** – գնդակով խոցված, սպանված (*գյուլլա-պրսկ. gulle-գնդակ, փամփուշտ, խորով-գրք. խորով-խորովված*), **թիզաբոյ** (*թիզ-հ.ե. tigh-բարձրանալ, բոյ-թրք. boy-հասակի բարձրություն*): Օրինակ՝ Ամեն տարի խազալաթափին Բազլին գետում գորգերը լվանում էին [3-300]: Շունը հասել էր նրան, չափարին դեմ առել ու շալվարախառն քամակից հախռել [3-106]: Էն կողքինին՝ թիզաբոյ Արշակին, Երվանդը բան չասաց [4-54]: Դեմ առ դեմ հայտնվեց սև մարմարե, մարդաբոյ երեք քարերից նայող հարազատ դեմքերին [7-53]:

Սա վկայում է այն մասին, որ բարբառի բառակազմական կառուցվածքների ձևավորման հիմքում գերակայողը համասեռության սկզբունքի ապահովումն է, այսինքն՝ փոխառյալ և մայրենի եզրերի զուգակցումներով կերտվում են բարբառային կենսունակ միավորներ, որոնք էլ ապահովում են բարբառի բառապաշարի զարգացման բնականոն ու առողջ ընթացքը:

Ծագմամբ բնիկ եզրերով կազմված բարդությունները, բնականաբար, բարբառի բառակազմական կառուցվածքների բնութագրության առումով առավել նշանակալի են: Ալ. Մարգարյանը հատկանշում է, որ «Հնդեվրոպական հիմք լեզվից սերող բառերն, իրոք, հիմնարար տեղ են բռնում հայոց լեզվի բառապաշարում. նրանք արտահայտում են բազմատեսակ իրողություններ ու երևույթներ և մեծ մասամբ համընդհանուր գործածություն ունենալով՝ միաժամա-

նակ բառակազմական շատ մեծ դեր են կատարում այնտեղ» [4-142]:

Հնդեվրոպական հիմք լեզվից են ծագել **խաշարխութ** (տեղանուն), **խռովխեթ** (խռոված), **չորաթան** (թանի պանրային և այլ մնացորդներ, որ գնդերի ձև են տալիս և չորացնում՝ հետագայում օգտագործելու համար) իսկական բարդությունների **խութ** (գրբ. խութ, հ.ե. khot-տեղանքում հողից դուրս ցցված քար), **խեթ** (գրբ. խեթ, հ.ե. khait-խոժոռ հայացքով, խստորեն), **չոր** (հ.ե. k(s)io-խոնավությունից զուրկ) և **թան** (հ.ե. ta-ni-մածունի հարած ջրով բացած և կարագը հանված կաթի սերի մնացորդ) արմատները: Բնագրային օրինակներում այդ միավորները բարբառային յուրօրինակ բներանգ են ստեղծում և ընդգծում իրենց անփոխարինելիությունը: *Երբ արթնացավ, լուսինը խաշարխութից մի չվան բարձրացել էր* [3-112]: *Ինչո՞ւ Գայանեի և Լեբեդևայի հետ խռովխեթ է, իսկ Խուլբայանին գովում, երկինք է բարձրացնում* [1- 249]: *Մինչև չորաթանը բլիթեց՝ աքաղաղները սկսել էին կանչել* [3-318]:

Քննության առարկա ստեղծագործություններում դրսևորվող հոդակապով և անհոդակապ իսկական բարդությունները մեծաթիվ են: Ա. Սուքիասյանը նշում է, որ «...անհոդակապ իսկական բարդությունները հիմնականում, ըստ երևույթին, ծագել և տարածվել են ժողովրդախոսակցական լեզվից և բարբառներից, ինչպես՝ դրկից, տնկից, գայլխեղդ և այլն» [9-282]: Անհոդակապ են ընդգծված բարբառային բարդությունները. *Աղավելյանը ցանկացավ միջամտել, Մեխակը նրան էլ կծուկոթեց* [3- 402]: *Նա Բորիկին «չփրծակեց» էր կոչել: Եվ տղան հիմա վրեժ լուծել էր ուզում* [1-42]: *Բայց Ելենի ո՞ր սրտուգելիքն է կատարվել* [3- 251]: *Մակարքաշին էլ շոֆեր Գուրգենն է լինելու* [1-192]: *Միայն գետն էր ծորում աղմկում և մեկ էլ գիշերվա թեթևսուլիկ քամին էր փսփսում մութ սաղարթների մեջ* [3-150]: *Սկսում է մանրահատիկ-մանրահատիկ աղվել-մաղվել ու իջնել հողի վրա: Դա աշնան ծյունն է, որին պինջիքիսուկ ենք ասում* [2- 5]:

Հայերենի բոլոր տարբերակներում կենսունակ հոդակապը ածայնավորն է: «Հոդակապը ձևականորեն քանդում, վերացնում, մթագնել է տալիս բարդության բաղադրիչների շարահյուսական կապը, անհնարին դարձնում դրանց «ինքնուրույնությունը», «անկախությունը», այսինքն՝ բաղադրիչների բառային էությունը» [8-410]:

Ղարաբաղի բարբառում հանդես են գալիս ա և ա>ը հնչյունա-

փոխված հոդակապերը, վերջինս քննվող ստեղծագործություններում հազվադեպ է դրսևորվում, ինչպես՝ Որ մոռացվեն աշնան ծղլըկաթը, ծմռան պարիպասի հոգսերը [3-290]:

Հոդակապավոր են Արցախի և Ջանգեզուրի գրողների ստեղծագործություններում գործածված մի շարք բարդություններ՝ **լախռահաչ** (վայրահաչություն), **սրտահեռիչ** (մեծահոգի), **քրաէծ** (քարայծ), **մածնաքսակ** (շորից փոքրիկ տոպրակ, որի մեջ քամում են մածունը), **հասանաքար** (գործիքները սրելու քար), **կըռնաբռնուկ** (թևանցուկ), **հերամեռ** (հայրը մահացած), **քաշաթուխա** (մշուշ, մառախուղ), **քարադողոշ** (մողեսի տեսակ, որ ապրում է քարքարոտ տեղերում), **ախպերացեղ** (ստնտուխ որդին): Օրինակ՝ Հայտնի է, Մարգարիտ, որ պատերազմը հասանաքարի նման սրում է մարդու հոգու բոլոր կողմերը [1- 332]: Մի պահ նա հիշեց վաղուց մոռացած մանկությունը, երբ ինքը ծերատ հաց էր դնում պայուսակի մեջ, կողքից մածնաքսակը կախում ու գնում հանդ [3-201]: Ախպերացեղ Հայկազն ասաց՝ խելոք մտածի, վաղը կարող է թեք ընկնես, և հարս ու տղա չուզենան քեզ խնամել [3-294]:

Կըռնաբռնուկ, լոբախաշու, մածնաքսակ բառերը Ղարաբաղի բարբառում գործածվում են համապատասխանաբար **կըռնըփըռնուկ, լուբըխաշու, մըծնըքսակ** տարբերակներով: Փաստորեն, բարբառային բարդության հնչյունափոխված ը հոդակապը հեղինակի կողմից վերահնչյունափոխվում է ա-ի, որն արդեն դառնում է տվյալ միավորի մասնակի գրականացման դրսևորում:

Գեղարվեստական խոսքի վարպետները, օգտվելով բարբառների հարուստ բառապաշարից և բառակազմական ձկուն հնարավորություններից, հմտորեն գործածել են (երբեմն՝ իրենք են կազմել) բարբառային բարդություններ՝ դրանց միջոցով իրենց խոսքը դարձնելով պատկերավոր բներանգային:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աբրահամյան Ս., Սերունդների հետ, «Ամարաս» հրատարակչություն, Երևան, 2008, 595 էջ:
2. Հակոբյան Վ., Ջատիկը ջրավազանի հատակին, «Դիզակ պլյուս» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2010, 665 էջ:
3. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ.1, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2005, 468 էջ:
4. Ղահրիյան Ա., Պատրանք, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1983, 248 էջ:
5. Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու /բառագիտություն/ Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1993, 230 էջ:

6. Մարգարյան Ա., Հայերենի բաղիյուսական բարդությունները, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1986, 306 էջ:

7. Մարտիրոսյան Հ., Համագարկ հրաժեշտից առաջ, ՀԳՄ հրատարակչություն, Երևան, 2007, 94 էջ:

8. Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1987, 685 էջ:

9. Սուքիասյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1993, 230 էջ:

10. Օվյան Վ. Կապույտ տարիներ, «Դիզակ պլուս» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2007, 527 էջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՌԵՆԱ ՄՈՎՍԵՅԱՆ

Արցախի գրողները, օգտվելով ժողովրդական լեզվի ու բարբառների հարուստ բառազանձից, իրենց ստեղծագործություններում օգտագործել են բազմաթիվ բարբառային բարդություններ: Նրանց ստեղծագործություններում ուշագրավ է համադրական բարդությունների իմաստագործառությունը:

Համադրական բարդությունների ընդհանուր հայերենյան բոլոր կադապարներն առկա են բարբառում: Գեղարվեստական խոսքի վարպետները, օգտվելով բարբառների հարուստ բառապաշարից և բառակազմական ձևուն հնարավորություններից, հմտորեն գործածել են (երբեմն՝ իրենք են կազմել) բազմաթիվ բարբառային համադրական բարդություններ՝ դրանց միջոցով իրենց խոսքը դարձնելով պատկերավոր բներանգային:

Հատկանշելի է, որ այսօրինակ գործածությունները նպաստում են նրանց՝ բարբառայնության իրենց տարածքի ձեղքմանն ու գրական տարբերակում լիարժեքորեն գոյություն ունենալուն:

РЕЗЮМЕ

СЛИТНЫЕ СЛОЖНЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРЦАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

РЕНА МОВСЕСЯН

Ключевые слова: словарный запас, словообразовательная модель, самоусовершенствование языка, диалектная морфема, словообразовательные диалектизмы, слитные сложные слова, с соединительной гласной, без соединительной гласной, литературализация, художественная литература, естественный колорит.

Арцахские писатели, пользуясь богатой словесной сокровищницей фольклорного языка и диалекта, использовали в своих произведениях много диалектных сложных слов. В их произведениях заслуживает внимания наличие слитных сложных слов.

В диалекте присутствуют все модели слитных сложных слов армянского языка. Мастера художественного слова, пользуясь богатым словесным запасом диалектов и гибкими словообразовательными возможностями, искусно применили (порой сами создали) многочисленные слитные сложные диалектные слова, придав с их помощью своим произведениям образный естественный колорит.

Примечательно, что подобные применения способствуют территориальному прорыву диалектов и их полноценному существованию в литературных вариантах.

SUMMARY

DIALECTAL COMPOUND FUSED WORDS IN ARTSAKH WRITERS' WORKS

RENA MOVSESYAN

Keywords: word–stock, word-formation pattern, language self-help, dialectal morpheme, word-formation dialectisms, compound fused words, with connecting vowel, without connecting vowel, literalization, fiction, natural shade.

Artsakh writers used in their works many dialectal compound words from the verbal treasure of folk language and dialects. The existence of compound fused words in their works deserves attention.

All patterns of compound fused words of the general Armenian language exist in a dialect. Masters of artistic words, using rich verbal stock of dialects and flexible word formation opportunities, applied skillfully (sometimes created themselves) many dialectal compound fused words, giving their works vivid natural shade with their help.

It is noteworthy that such usage promotes territorial breakthrough of dialects and their full existence in literary versions.